क्रम सं० ७

प्रवेश सं० ३९१०९

विषयः वेद

नाम आपस्तम्बीय शुल्ब टीका कारिकाभाष्योपधानत्ना,

ग्रन्थकार भाष्यकारः अरविन्दः

पत्र सं० ६८ – ८४

अक्षर सं० (पंक्ति) ३८ — पंक्ति सं० (पृष्ठे) ८

श्लोक सं०

आकार १० x ४.४.

लिपि: दे. ना.

आधार: का.

वि० विवरणम्

पी० एस० यू० पी०—५७ एस० सी० ई०—१९५९—५०,०००

०१ . ११/२०८

604239

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथउत्तरश्येनमुच्यते ॥ श्येनचितंचिन्वीतसुवर्गकामइतिविज्ञायतेवक्रपक्षोव्यस्तपुछोभव
तिपश्चात्प्राङुदूहतिपुरस्तात्प्रत्यङुदूहत्येवमिवहिवयसांमध्येपक्षनिर्णामोभवती
तिविज्ञायते ॥ गतं ॥ द्वितीयश्येनमुपदर्शुंसैवश्रुतिःपुनरपिपठिता ॥ तत्रविशेषमाह च
पुरुषस्यषोडशीभिर्विंशछतंसार्धत्रिंशादेशाःसप्तविधःसंपद्यतेतासांत्वारिंशादा
त्मनितिस्रःशिरसिपंचदशपुछएकत्रिंशद्दक्षिणेपक्षेतथोत्तरे ॥ षोडशिषोडशा
भागमिताःतामिःषोडशीभिःसार्धत्रिंशादेशाःसप्तविधोभिर्विंशछ॰संपद्यते
श तयाहिसप्तस्थायित्वाषोडशीभिर्गुणितेद्वादशोत्तरंशतंभवति ॥ अर्धेषोडशाभिर्गुणितेऽष्टे
तेष्वष्टसु[illegible]पुविंशास्युत्तरंशतंषोडशांश्यासर्वं ॥ तासांचत्वारिंशदात्मनिचत्वारिंशात्
षोडशिशेत्राणिआत्मन्यर्थः । तिस्रःशिरसिषोडश्यःस्युः ॥ पंचदशपुछेपंचदशषो
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६८ उरस्यः पुच्छक्षेत्रं । एकत्रिंशद्दक्षिणः पक्षस्तथोत्तरे पक्षे एकत्रिंशत् षोडश शिरः क्षेत्रं दक्षिणः पक्षः
उत्तरतश्च विमानमाह । अध्यर्धपुरुषस्तिर्यक् द्वावायामतस्तति दीर्घं चतुरस्रं विहृत्य श्रो
रि ण्यंसेष्वाद्यद्दु षोडशयो निरस्येच्चत्वारिंशत्पदौ शिष्यंते स आत्मा । अनुपक्षं चत्वारिंशद्देश
तेन्वांगुल्य आयामः । विस्तारो शीतिशतमंगुल्यस्तिर्यक् । एवं दीर्घं चतुर
स्रं विहृत्य श्रोण्यंसेष्वर्धपुरुषप्रमाणानि चतुरस्राणि प्रमाणे कृत्वा तान्यात्मः
पार्श्वमानी निष्ठकोणानि तिर्यग्धानी निष्ठकोणं प्रत्यक्ष्यायालिखेत् । लेखानां
बहिर्भूतानि त्यजेत् । चत्वारिंशदवशिष्यंते । आयामतो शे षोडश्यः तिर्यक्
षट्चाशे षड्गुणिता । अष्टचत्वारिंशद्ध्रोण्यंसेष्वाद्यद्दु निरस्ता भवंति शिष्टा
श्चत्वारिंशदात्मा भवंति । शिरस्त्वर्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या ६८
अर्धाताविति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् तिस्रः परिशिष्यंतेतच्छिरः । तं प्रदेश

२२

क

आत्मनोंसयोः पुरतः एष्वायामार्धपुरुषेण चतुरस्रं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या इत्यादि कृते
तिस्रः परिशिष्यंते तच्छिरो भवति । पुरुषस्तिर्यग्द्वावायामतः षोडशभागश्च दक्षिणः
पक्षस्तथोत्तरः । पुरुषमात्रं तिर्यक् आयामो द्विपुरुषमात्रं अर्धाष्टमांगुल्यश्च एवं
दक्षिणपक्षे दीर्घचतुरस्रं कृत्वा । पक्षाग्रे पुरुषत चतुर्थेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा
तान्यक्ष्णया व्यवलिख्याधीनि निरस्येदेकत्रिंशत्परिशिष्यंते । पक्षस्याग्रे पुरुषचतु
ता र्थेन षट्त्रिंशदंगुलेन चत्वारि चतुरस्राणि कृत्वा तानि प्रत्येकं दक्षिणाप्रत्यक् व्यवलि
ख्य पूर्वाण्यर्धानि निरस्याद्यमेकत्रिंशत् ॥ षोडश्यः परिशिष्यंते स दक्षिणः पक्षः पक्षे द्वात्रिंशत्
षोडश्यः षोडशभागश्चैकस्तास्त्र यस्त्रिंशत्ततश्चातुर्थ्यर्धेषु निरस्तेषु एकत्रिंशत्परिशिष्यंते ॥
एवमेवोत्तरः पक्षः तत्रेच चतुरस्राण्युत्तराप्रत्यगक्ष्णया विलिख्य पूर्वार्धानि निरस्येत् ॥ पक्षाग्रमुत्स
ज्य मध्ये प्राचीलेखामालिखेत् पक्षाप्यये पुरुषं नियम्य लेखायां पुरुषांते निलोदकं यीत निता
दास्राचीनं पुरुषांते नितोदं निनितोदयोर्नानाता वालिखेत् स पक्षनमनं पक्षाग्रमुत्सृज्य त्रिंश

पक्षस्य २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क र · भा ·

६७ दंगुलमपहायमध्येपक्षस्यप्राचींलेखामालिखेत्॥पक्षाद्दे ततीयंगुलोनविंशत्यधिकशतद्वयांगुलंतस्य
मध्येसपादांगुलोनदशाधिकशतांगुलेपश्चादारत्न्यप्रागायतोरवलेखांपक्षमतीत्याप्यालिखेत्॥पश्चि
मपक्षाप्ययेपुरुषमात्रेवेणुंनिधायानियम्यापरवेणोरंतरंदाक्षिणात्प्राग्लेखांनिपातयेत्॥सपश्चिमपक्षा
न्तात्प्राक्पंचाशदंगुलेपंचविंशतितिलाधिकेनिपततितत्रनितोदंबिंदुंकुर्यात्॥तस्मात्प्राचीनलेखाया
मेवपुरुषमात्रेद्वितीयंनितोदंकुर्यात्॥नितोदयोरारत्न्यपक्षांतानामिनानाप्राश्य[illegible]लिखेत्पश्चिमांनि
तोदादारत्न्यपश्चिमपक्षाग्रंपक्षाप्ययंचप्रत्यगालिखेत्पूर्वस्मिन्नितोदादारभ्यपूर्वपक्षाग्रंपक्षाप्ययंच
प्रत्यगालिखेत्[illegible]तसक्षननमनं॥तदेतत्पक्षस्यनमनंभवति॥एतेनोत्तरःपक्षोव्याख्यातः।रज्जुःद्विपुरु
षपश्चादर्धपुरुषंपुरस्ताच्चतुर्भागोनपुरुष[illegible]यामोष्टादशकरण्योपार्श्वयोःस्ताःपंचदशोपरि
गृह्णंतितत्सुच्छ॥पुच्छस्य[illegible]द्विपुरुषप्रमाणंतस्यमध्यमर्धपुरुषमानंआयाम[illegible]भागोनःपुरु
षः।अष्टादशकरण्योपार्श्वयोःअष्टादशकरणीसाष्टादशकरणीषोडशीनांप्रकृतानांतास्ता
मष्टादश[illegible]नांकरणीनेरवलुषोडशप्रमाणवत्यंगुलसमचतुरस्रस्याक्ष्णया[illegible]तथाहि॥पुच्छ ६७
मल्लादक्षिणतउत्तरतश्चपार्श्वमानीतिर्यङ्मानीचतुर्भागोनपुरुषप्रमाणापि[illegible]नवबीत

ख

नवभागस्यराक्षेत्रस्याक्ष्णयागतुर्दिस्तावतींभूमिंकरोतीति॥अष्टादशकरण्योषोडशीनांताएताश्चतस्रःकर
ण्यःद्विषोडशीकाद्वषोडशीकेतिचोतिर्यङ्मान्योष्टादशकरण्योपार्श्वमान्योपंचदशषोडशीःपरिगृह्णंतितत्
सुएपुच्छसंज्ञंभवति॥करलान्कस्यत॥षोडशीचतुर्भिःपरिगृह्णीयादष्टमेनत्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेनचतुर्थसविशे
षएतेन॥चतुष्कोरैःफलकैःषोडशीपरिगृह्णीयात्सपादयेत्॥अष्टमेनप्रकृतिलालुरुषस्यपंचदशां
गुलेनतियाल॥त्रिभिरष्टमैःपंचचत्वारिंशदंगुलेनचतुर्थेनत्रिंशदंगुलेनचतुर्थसविशेषेणद्विच
त्वारिंशदंगुलेनचतुर्दशतिलाधिकेनअष्टमयावास्फुल॥इतिशब्दश्चार्थेतेनचेतनचातिअष्ट
मात्रिरष्टम्यापार्श्वमान्योचतुर्थतःसविशेषोतिर्यङ्मान्योचतुर्थसविशेषप्राप्य।यंचतुर्थशब्दः॥
अथैष्टकांत्रिभिर्द्वाभ्यांचतुर्थाभ्यांचतुर्थसविशेषणेति॥परिगृह्णीयादितिशेषः॥अथैष्टकांत्रि
भिःपरिगृह्णीयात्॥त्रिंशदंगुलाभ्यांद्विचत्वारिंशदंगुलेनसमचतुर्दशतिलेनत्रिभिःफलकैः॥ न
पादेष्टकांत्रिभिःश्चतुर्थेनैकंचतुर्थ।सविशेषार्धाभ्यांचेति॥एकविंशत्यंगुलाभ्यांससप्ततिला
चे भ्यांत्रिंशदंगुलेनचैकैतित्रिभिः॥पक्षेष्टकांचतुर्भिर्द्वाभ्यांचतुर्थाभ्यांसप्तमाभ्यांचेतित्रिंशदंगु
लाभ्यांसप्तदशांगुलाभ्यांपंचतिलाधिकाभ्यांचेतिपक्षेष्टकांद्वाभ्यांचतुर्थाभ्यांसप्तमाभ्यांच

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७० कारयेत्॥ पक्षमध्यीयां चतुर्भिर्हीनां चतुर्थ्यो भ्यां द्विसप्तमाभ्यां चेति॥ पक्षमध्यमयोर
न्यापक्षमध्यानां तानि यारकुनाभ्यां चतुर्थ्यां चांगुलाभ्यां द्वाभ्यां चेति चतुर्भिः
पक्षाग्री यां त्रिभिश्चतुर्थ नेक चतुर्थ सप्तमाभ्याम कचतुर्थ ति वा पसप्तमाभ्यां चेति॥
पक्षाग्रयोग्यापक्षामलानां तानि दंगुलानि ... नसिलाभ्यां कतर कारिंशदंगुलानि केत
थेका न विंशतिर्त्वाप्यकने कानवस्थं गुलानि कद्विनि त्रिभिः पारंगृहा सा एवं वृष्ट्क
रणानि उक्तानि पक्षाष्टकाः पक्षान्... याः पक्षायां या इतिता याणां तेषां पपारीणि नेत्यो
त्यपक्षनसमत्वाय चव क्रत्वाय च वक्रता कार्येत्याह पक्षकरण्याः सप्तमं तिर्यग्गानीगुरु
षचतुर्थेन्द पार्श्वमानीति स्या दक्षिणा ... करणं प्रजंभेत्यक्त्वा आध म्यात्साम थ्यांशिप्यु क्षाष्ट काके
रणी विपरी तमिदं लक्ष्यापि भक्त स्य पक्षाग्रस्य करणी पक्षाकरणी सा सप्तांगुलानि दशाशा ७०
तांगुलानि तस्याः सप्तमं साष्टादशानि लं पंचदशांगुलं ... द्व्यवस्थिताना प्रजंभ्य मानस्य

करणस्य यथा तिर्यङ्मानी भवति तथा तत्करणं ... स्वाक्षण्या प्रजंभयेत्॥ पार्श्वमानीत प्रजं र
भ्यमानेपि करणे पुरुषचतुर्थ मेव प्रजंभिकाजापिमा नार्थः एतदुक्तं भवति। करणस्यैक
स्यां कोट्यां ... नं प्रव ध्यानां कोटिमितरां कोटिं प्रति अक्ष्णया लेन कर्षयेत्। यथाकर्षेण
कृते द्वयोः कोष्ठयोः संनिकर्षेण पार्श्वमान्योरंतरं स्तात्तन्मध्यं गुलेन पक्षा करण्याः सप्तसंभ
वति॥ तथा प्रजंभनात्॥ तिर्यङ्मान्योरंतरालमप्यवस्थितमपि पुरुषचतुर्थमेव अनेन
तिर्यङ्मान्याहा सः क्रियते। वक्रत्वाय पक्षनसाम्याय च। अथवा साष्टादशानि लं पंचदशांगुलानि
तिर्यङ्मानी व त्रिंशदंगुलं पार्श्वमानी द्वे चतुरस्रानाभ्यां चतुरस्रं विहस्ते तस्य दक्षिणायार द्वा
पक्षाष्टकाकरण प्रजंभनं करणस्य काकोटि यथेतदक्ष्णया रज्जुः संभवति तथा नम
यदिस्य थोः एवं च ... पुरुषेनेका कोटिः प्रोपी यसी भवति व्याख्या द्वितीयायैः केचि
दुक्तानी जंभ्य भागिनीः पक्षाष्टकाकरणस्य नमनविधिरुक्तः सप्तम सौ ता पक्षाग्रीपाक

७१ रणयोर्लमनमुच्यते॥ यथा मात्र यः पक्षोन स्यात्साप क्षन मनी [illegible] दिपक्षमध्यले रवयोः प्रथम
मा। [illegible] दात्पश्चिमोऽत्रैसा [illegible] [illegible] कापि [illegible] स्तुकात [illegible] समं [illegible]
ले समांगुलं तेन फलं कानि पक्षमध्यीया पक्षाग्रीया करणयोर्दीर्घानया निफलकानिता
नि नमयल॥ अयमर्थः॥ यथा मध्ये रू तमनेन पमध्यीयाभागद्वयं पक्षकरणयो ४ सत्तमतिर्य णाः
क्यानी पुरुषचतुर्थं च पार्श्वमानीस्तु [illegible] प्रकारं भवति यथा द्वस मफलं कवर्म [illegible] सप्तमभा
गपक्षनमन्याः सप्तमनेकस्मिन्नपि [illegible] मनति मेकस्मिन्नु [illegible] चकुर्यात् [illegible] का॥ पक्ष [illegible] का
याः करणतथा [illegible] यथापक्षकरण्याः सप्तमभवत्। पक्षमध्या [illegible] कर
णद्वायी [illegible] फलकद्वये [illegible] नमनोत्तर [illegible] सप्तममात्रं च पक्षाग्रीयाकरण्या [illegible]
नमनक्रिया। सप्तमे [illegible] नतिस्तस्य भागे [illegible] चापचटुर्जु॥ [illegible] तिर्यग्यथा पंचद
शांगुलं॥ [illegible] नां च तदास्यानुनतिक्रिया [illegible] स्यन त्योदमस्य करणस्य प्रज्ञ ७१
मनं। पुंषट्करणौ [illegible] षष्ठ व्यासाय था भवन्ताद्भुती यस्यान्ता। पस्य पुंषे [illegible] नतः फलं। या

घ

सा स्वपक्षकरणौ षष्ठता [illegible] मतिः [illegible] नतेः फलं [illegible]
[illegible] षद्वपादेष्टका अपि॥ चोदना [illegible] नोद्दि [illegible] का [illegible] उपधाने [illegible] ग
पादेष्ट का [illegible] काले [illegible] दिष्टका [illegible] पूर्व [illegible] स्तादुपद
ध्यात् [illegible] तस्य [illegible] का [illegible] स्त्याविशेषा प्रागग्रात्तः पश्चा [illegible] मध्यमाप्र
र स्यग्राः अपरेण [illegible] साध्य [illegible] सा प्ययस्य परतः पंचप्रत्यगग्रेद्वे अपुक्ता [illegible]
यद्दसे चा पूर्वेण पक्षाप्य [illegible] वेकादश॥ पूर्वेण पक्षाप्ययोः पश्चादेकादशष [illegible]॥
पूर्वेण पुच्छाप्ययं [illegible] च्छाप्ययस्य पुरस्तः नासु प्रत्यगग्रा [illegible] अपरेण पंच॥ पुच्छाप्य
व यस्य परतः पंचतासु प्रत्यगग्रे द्वे॥ [illegible] उपधेयास्तासु सप्त प्रत्यगग्राः ताएताः
षट्पंचाशत्पादाः॥ च तस्रश्च तस्रः पक्षाग्रीयाः पक्षाप्ययोः प्रत्येकं चतस्रः पक्षाप्यययोश्च प
विन्यासः चकारेण पक्षाग्रीया अनुरूप्यं ते पक्षाप्यययोश्चतस्रश्चतस्रः विन्यासस्तु सप्तमेन
पक्षयोः [illegible] अवशिष्टेनात्मनि॥ ता आत्मनि चतस्रः [illegible] तस्य [illegible] षोडश [illegible] थायो
४ परत आत्मन्येकादश पंचप्रत्यगग्राः। अपरेणैकादश। पश्चिमपक्षाप्ययोः [illegible] ४ ६

७२ गंधर्वेपुपदध्यात्। षोडशपक्षाग्रीयास्त्वविशेषसहितास्तेवेपुरित्यर्थः। वतस्र [illegible] तस्रः पक्षमध्यीयाः पक्षमध्य
यो। यथायोगमभिसेव। पक्षोष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत्। यथायोगमभिसेवचत्वारिंशतां चत्वारिं
शतां पक्षे। ष्टकाभिः पक्षौ प्र [illegible]। अर्धाशात् षोडशभिः प्र [illegible]। अनुपाहत [illegible] षोडशभिः
प्र [illegible] पुच्छम [illegible] तुरेष्टकाः अप [illegible] ष्टकाद्वेदे विशेषसहितेष्वा [illegible]
आत्म [illegible] प्राच्यः [illegible] ष्टकाः आत्मेनव [illegible] पुरस्ता [illegible] षोडशी [illegible] केताः शिर
क्षिद्धषोडशी। अंसात् [illegible] विशेष। अन्यत्र शिरसः। अंसे [illegible] पुच्छतः। बाह्यविशेषाः न [illegible]
त्वा [illegible] सरवा [illegible] चाकृशालिनि योगात् तथा [illegible] अ [illegible] पक्षाग्रीया [illegible]
विंशा [illegible] का अ [illegible] डशा [illegible]। अपरास्मि [illegible] पुरस्तात्
[illegible] पूर्वभागे [illegible] बाह्य [illegible]
अपरेणा [illegible] अध्यंश [illegible] डशीय [illegible] शिरस्य [illegible] मात्रे [illegible] एवं ७२
विशेषे षोडश [illegible] विशेषा [illegible] षोडशीं [illegible]

यथा विशेषः संमितास्तत्र [illegible] सर्वाः बाह्यविशेषाभ्यां परिगृह्णीयात्। ते इमे [illegible] षोडशीं बा
ह्यविशेषाभ्या मन्यास्या मध्यास्या परिगृह्णीयात् एते अर्धाशिरस्यनवका [illegible]। एतदुक्तं भवति।
विराम [illegible] पुरस्तात् [illegible] विराम षोडश [illegible] तेबाह्यवि
शेष [illegible] अर्धे [illegible] षोडश [illegible] विशेषा [illegible]। आत्मनः करणः आ
त्मकरणः [illegible] संधिषु [illegible] आत्मनि पक्षाप्ययमयोः स
मीपेषु [illegible] वतस्रः षोडशी [illegible] अंसाबाहु [illegible] इतिवचन [illegible] विशेषग्रहणं
संख्या [illegible] नामध्यानां चउपधाना षोडशीनां मुख्यत्वप्रसंगेः आसां पुच्छ [illegible] मात्रदिस्थ
मध्येचतस्रः पक्षाग्रीया [illegible] चतस्रो [illegible] पक्षाग्रीयाः बा [illegible] पक्षे [illegible]
दी [illegible] पक्षौ [illegible] पक्षप [illegible] पक्षेष्टकाः [illegible] पुच्छपार्श्व [illegible]
बाह्यविशेष [illegible]। अवा [illegible] प्रच्छादयेत्। अवशिष्टमात्मनि त्रमासि [illegible] षोड [illegible] पुच्छ
शषोडशी [illegible] नं। अंसाबाह्यविशेषा अन्यत्र पुच्छात्। अंसास्त्र [illegible] वेयुः पुच्छादन्यत्र पुच्छेनांसाः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शु. र. मा.

७३ षोडश्योऽभ्यंतरविशेषाद्वपवंक्षेत्रपूरणं कलितः प्राप्तसंख्यापूरणमेव कर्तव्यमित्याह। पञ्चतुरश्रं त्र्यश्रं वा संपद्येत यदि
का एकासिः पादेष्टौलिर्वा [illegible] एवं षोडशाद्याः प्रच्छाद्यमाने संख्यापूरणाय [illegible] तासु मतः चतुरश्रं त्र्य
श्रं वा संपद्येत तत्र [illegible] अ[illegible] पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत्। संख्यापूरणे [illegible] प्रच्छादने [illegible]
नेन संख्यापूरणं कथमुच्यते उच्यते। तत्र दशो [illegible] विध्यनंतरं संख्यापूरणे [illegible] इत्थं षोडशीभिः
[illegible] संख्याया असमाप्तेः तत्पूरणा[illegible] द्वितीयप्रच्छादनवचनेन संख्यापूरणमेव गम्यते। किं च चतुरश्रो
पंचदशभागीयानि [illegible] संख्यापूरणार्थं द्वितीय पादाणि [illegible] पूरितानि दशापि पादा अर्धी अण्ट्र
काश्चविकृताः संति। तस्मात् पादार्धीनां [illegible] संपादने [illegible] रणं [illegible] किं न संख्यापूरण
स्थानापन्नाद[illegible] शोपरि[illegible] संख्यापूरणार्थाः पादाः [illegible] सुरक्षानार्थे एव संख्यापूर
णं पुनः तरं। अतः [illegible] दुःस्य पादाः [illegible] षोडशीभि [illegible] संस्थां [illegible]
८ [illegible] परिमाणेन पंचदशभागीयाभिः प्रथम [illegible] दाः। तासां स्थाने कार्यं संख्यापू
रणे [illegible] कासो पुः [illegible] परिता [illegible] या अतोपदेशः कथं दशो [illegible] षोडश्या पिंडेन [illegible] दणूकदशादेन ७३

प्राद्या इत्येवमर्थं तेनाग्नौ काभिश्चतुरश्रेग्नौ संख्यापूरणं इत्युषोडशीभिश्चेति सिद्धं। केचि
त्तु चतुरश्रं त्र्यश्रं वा संपद्येतेत्येतदीयपरिभाषामिच्छंति। ते न तत्राग्नौ तैः पक्षायां ताभिरपि सं ८
ख्यापूरणं मन्यंते। अत्र पुनः प्रच्छादयेदिति वचनं प्रच्छादनेपि चेतायथाभवेदित्येवमर्थं।
तेन तत्राग्नौ सति संभवसत्या चापेक्षायां ताभिः सहैभिरपि प्रच्छादनं स्यात्। उपदधानक्रमः
[illegible] प्राङ्मुखे बाह्य[illegible] विशेषदे षोडश्यौ तयोः पश्चात् प्राङ्मुखे बाह्यविशेषवि
द्वितीयचित्यां शिरसि प्राङ्मुखे बाह्य[illegible] विशेषदे षोडश्यौ तयोः पश्चात् प्राङ्मुखे बाह्यविशेषवि
शेषद्वे अर्धे तयोः पश्चाद्विशेषविशिष्टा विषयषोडश्यौ विशये आत्मनि तयोर्दक्षिणात उत्तर
तश्च बाह्यविशेषमेकैकं न्यर्धं ततः पश्चादात्मनि प्राच्यः षड्ढीतयः तत्र दक्षिणस्यां रीत्यां पु
रस्ताद्बाह्यविशेषा प्रागग्रैकाषोडशी पश्चाच्च बाह्यविशेषा प्रत्यगग्रैकाषोडशी तयोर्मध्ये
षड्ढ्यः स्तिस्रः प्राच्यास्तिस्रः प्रतीच्य उदीच्यः द्वितीयरीत्यां पश्चाद्बाह्यविशेषद्वे अर्धे त
स्पुरस्ताद्बाह्यविशेषपुच्छविशेषा प्रत्यङ्मुखैकाषोडशी तासां पुरस्ताद्बाह्योर्ध्वा चतस्रः
पुरस्तादर्धविशेषपुच्छविशेषा प्रत्यङ्मुखैकाषोडशी तस्पुरस्तात्तद्विशेषविशिष्टवि
शा प्राच्यप्रतीच्यनस्पुरस्तादुत्तरतो विशेषा प्रागग्रैकाषोडशी तस्पुरस्तात्तद्विशेषविशिष्टवि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७४ शेषमर्थं। तत्पुरस्तात्पुरस्तात्पूर्वोपहितमर्धेमस्रेवत्तत्तीयरीत्यः शिरोप्यपषोडश्यापश्चादपुच्छा
प्ययमष्टौ षोडश्यः चतस्रः प्राच्यश्चतस्रः प्रतीच्यः एवमेवोत्तराः स्रिस्त्रोरीत्तपः। तृतीयावच्च
तुर्थ्यः द्वितीयावसंचमी प्रथमावत्षष्ठीतत्र तिसृणां दक्षिणरीती। नांदक्षिणां पार्श्वमुत्तरंपा
र्श्वंदक्षिणानमुत्तरमुत्तराणां दक्षिणं। पार्श्वरीतिद्वयगतामेलकात्तत्तीकमुरवाः प्राच्यः।
एवंशो षां वितत्वंतपुच्छमध्यरीसंतयोर्विशा पषोडश्योर्दक्षिणत्तउत्तरत्तश्च द्वे अर्द्धेष्टा
श्चविशेषतः पश्चिमध्ये द्वे षोडश्यो तेऽप्यमितः तिस्रः तिस्रो र्थाः इस षेष्टकाः ततः पुच्छाग्रे
षड्विंषोडशी। मिरमितो र्थो मिरष्टेष्टकाः सप्तरीतपः द्वादशाशान्तमिष्टकाः पादेष्टका
मिश्रवपूरणपक्षेताएवरीतयः तत्रविशेषः। पुच्छगत्तापांसरीसां बाधश्चतस्रोर्धा
द्विधाकुर्यात्। आसांतुप्रथमतृतीयपंचमषष्ठेषु तन्मध्यगताश्चेषुपश्चिमत्तोद्वेद्वे
अर्धेअवशिष्टांन्येषु चेस्थानेषु षोडशी। पुमांस्तुपरस्यात्। द्वितीयापंचमयो
पश्चार्धेद्विधाविंघात्। ननुपक्षेदोवर्जनीयइतितत्रत्तत्रांग्नोयत्नेनपरिहृत्तं ७४

सरदानीशालबुभूर्षतिनेतंनिपातलोकानांइष्टकानां अत्यंतबाधेन समुदिताभिरिष्टकाभिः
संख्या पूरितायांयेवादीष्टिकेकभेदउपजायते सभेदोमर्षणीयः। अवर्जनादेकदेशे
दस्य अतएवभेदसवर्जनस्यस्वकंठानुक्तरावार्यस्यद्वित्तानएव। व्यस्यासंचिनुयाधावतः
प्रस्तारा२ श्चिकीर्षेत्। कंकचिदल्लजचिद्धिति न्यनविताव्याख्यातौ। कंकालजोपक्षिविशे
षोकंकइवचीयतेअलजइवचीयतइतिकंकचिदल्लजचितौन्यनविताव्याख्यातौतयोर्विमाने
इष्टकाकारयोपधानानिन्यनस्यैवकार्याणीत्यर्थः। मुख्यत्वात्पूर्वन्यनेनेतिकेचित्। अन
न्तरोद्वितीयन्यनेनेत्यन्ये। अवशेषदुभाभ्यामित्यपरेउक्तं न्यनैस्वरूपमनुभाषते अत्रैव
त्रिरस्याभावप्रतिपादनार्थं। एवमिवद्धिन्यनस्यवर्षीयांसोपक्षौपुच्छाइत्यौ सन्नतंपुच्छं
शीर्षंआत्मामंडलंत्रिरश्चतस्माघ्रतिसामर्थ्यात्। एवमिवद्धि। तन्न्यनस्यवर्षीयांसोदि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७५ र्यंतरो पुच्छाद्वक्रोपक्षौ सन्नतं पुच्छं आत्मसमीपे स्थापयेत् अत्र व्यस्तं दीर्घं आत्मानं समचतुरस्रं
अमंडलः रापि मंडलाकारः इषन्मंडलेः न वा शिरश्च विद्यते तत्र चापि मंडलानापि समचतुरस्रमे
वादि विश्येनालोके दृश्यते एतावदेव श्येनसादृश्यमस्ति कुतः तस्मात् प्रकृति सामर्थ्यात् सामर्थ्यम विधान रा
शिः एतावदेव श्येनं अक्षराणि विधीयते यदेतद्वक्रपक्षता व्यस्तपुच्छता दीर्घ आत्मता मंडलता सशिरस्कता च तस्मा
त्कंकाल मात्रमपि तदाकारो चेतस्याविति अशिरस्को वा अनाम्नानात् अशिरस्को वा श्येनः अनाम्नानात् नहि प
क्ष पुच्छात्मगल वक्रतादिवच्छिरस आम्नानमस्ति श्येन विधान सामर्थ्यात् शिरसो विधानमस्तीति गम्यते इति केचित्
लाह विपसां वा ऽप्रतिमया चीयते इति वक्रता वपि पक्षादिवच्छिरो विधानं प्रसज्येत नैष दोषः तत्र हि पक्ष पुच्छ वि
धानं परिसंख्यानार्थं तर्हि न शिरोपि तद्द्वारकागतमेवेति तस्मात् सशिरस्कः श्येनः विज्ञायते यः कंकचितः शीर्षण्वं
तं चिन्वीत यः कामयेत सशीर्षा मुष्मिं लोके भवेयमिति विद्यमाने कथं ब्रूयात् किंच इयं च कंकचितः शीर्षण्वंतं चि
न्वीतेति यदि बोधक स्यात् कंके शिरो विद्यते तत्कथं ब्रूयात् ब्राह्मणं कंकचितं शीर्षण्वंतमिति ब्रूयादेवेत्यर्थः तस्मा
दशिरस्कः श्येनः कंके शिरो विधानात् तथा वयो मात्र सादृश्यप्रकृते ऽपि श्येन प्राप्ति विधान सामर्थ्यादेतस्ये
ने शिरो ऽस्तीति गम्यते तत्र शिरसो ऽन्ये शिरस्त्वादि शिरस्तु प्रधान दर्शनाच्च अतस्तयो विकल्प इति मन्यामा वा ७५

राश्चैते [illegible] कंकश्येनोः [illegible] इति संकल्पमात्रमेदः न कारिण [illegible] य शादिवत् अशिरस्कः श्येनः प्रक्रम्य
माने प्राकृतौ वक्रौ पक्षौ सन्नतं पुच्छं विकार श्रवणात् विकारा प्रकृतिवदेव पक्षौ वक्रौ पुच्छात्मानं तं वक्रपक्षो व्यस्त
पुच्छ इति विकार श्रवणात् आत्मा तु यथा प्रकृत्या विकारा यथा एतत् श्येनमविलां चिन्वीतेति यावदाम्नानसा
रूपं तस्याख्यातं यद्वा यथा प्रकृतिः अविकृतः समचतुरस्र चतुष्पुरुष इत्यर्थः आविकारो नहि विकारः श्रूयते
पक्षपुच्छे ह्यपि विकार ग्रहणं नात्मनि तस्मात् प्रकृत एवात्मा अरत्नि नार्धप्रादेशेन चैकैकं पक्षं वर्धयेत् यद्यपि प्रा
कृतौ पक्षौ विकृतं तथापि पुच्छस्य प्राकृत श्रवणात् उक्त प्रकारा पुरुष मात्रा गम्यते तस्मात् पुच्छात् प्रादेशमु
पादाय पक्षयोर्निजं जोदितिके चेन्मन्यते केचित् पक्षयोः प्रकृतित्व विधानात् आत्मनो विकारत्वाच्च पुच्छे सप्रादे
शं मन्यते उभयास्मिन् पक्षे पुच्छ प्रकारेण क्रमेयाद् इति आचार्यैर्मन्यते अत्र पुच्छस्याप्रकृतिवत् सक्षेप्रथमद्वि
तीय करणानां विकारः इतरथा तेषामपि करणानुच्चयेन चतुर्थ पक्षाभ्यां प्रथमं करणं यथार्धत्रियोदशाभ्यस्तं
भवति तथा प्रजंभयेत् ते इषाची संहिते द्वितीयं प्रथमस्यषष्ठभागमंगुलित्रीय स दक्षिण पक्षो अ
भ्यस्त च त्वारिंशत् त्रिंशत्प्रमा उदीची: तयोस्तरे दक्षिणाः पुच्छे स – श्रि – स्क प श्रोक्त मे
वत्रिंशात् आत्मनि श्रोण्यो स्ति स्त्र स्त्रि: प चम्प उदगायताः दक्षिणायता श्च ता सां पुरस्ता च

७६ तुषरनां अर्धेष्टकाः सप्तरीतयः ताः षट्पंचाशतम्। तासां पुरस्तादष्टौ पंचम्यः श्रोण्यंसेषु चतस्रः पंचमीरप्याप
र्श्वयोः द्विशतरपञ्चमस्तारः। द्वितीयप्रस्तारे चतस्रश्चतस्रो द्वितीयाश्चतस्र आत्मानं षष्ठ्यांगो ये ताः पक्षेष्टका
किः प्राचीनः पक्षो प्रत्यादर्धेत्। पक्षो षट्त्रिंशताः त्रिंशता पुच्छे पूर्ववत् शादशसप्त म्यस्तयो दशाष्टम्यश्च श्रो
ण्यंसेषु [illegible] म्यो वा ध्यो आत्मनि। चतुर्थस्तारे नाभष्टका [illegible] सप्तरीतयः तृतीयपंचमीसोर्धं चतस्रश्च
तस्रश्च तुषरू [illegible] सप्तत्रिंशते [illegible] पंचमी पुपदध्यात्। तासां। कत्र [illegible] राषष्ठीरीतिरिति तत्र चतुर्दशाप
कं पंचमी एवं द्विशतं भवतारः। समादेशपक्षे पुच्छे पुच्छस्य आसं प्रादेशं पुरस्तं प्रतीचीनमापयेत्। तस्य दक्षिणतो
[illegible] श्रेष्ठ्यादिना पुच्छं कुर्यात् पक्षे [illegible] करणविरोधः। यथा निर्यग्ज्ञुले [illegible] भवतिं तत्पक्षेप
मं[illegible] प्रजन्मनेत्। नेदं [illegible] द्वितीयं [illegible] विनष्टितं चतुर्थी द्वाभिर्यानि पुच्छे
चतुर्थीनि [illegible] दशांगुलं विस्तारं तस्य सप्तिरिति [illegible] यो द्वशति [illegible] पंचनम [illegible] सप
दशांगुल [illegible] पार्श्वंयास्विंशदंगुलं [illegible] षट्त्रिंशदंगुलः [illegible] सप्तव्यासः पार्श्वमान्याः ७६

वक्ष्णाया वास्थितेप[illegible]मानिंशदंगुले आयामः षट्त्रिंशदंगुलः [illegible] चतुर्दशाति [illegible] उपधा पनविशयोः अष्ट
दशांगुलं पुच्छं पंचदशांगुलं आत्मातिल चतुर्थीदश[illegible]विकृताः पुच्छेउपधेमाः। प्रकृता [illegible] उपधानविधिः।
सपवद्वितीयस्थेनाविकृतेतत्रो। न करणा [illegible] मुन्नीपकृसाचेतव्यं। यथा [illegible] स्थेना चतभिनिविहितं यत्रका
र्यावचाख्यामान [illegible] प्रमानविहितं स्थेनसान्[illegible] तत्सर्वं व्याख्यातं। तत्रवक्रपसा[illegible] पक्षेन
स्यसारूप्यपुच्छे स्थेनाग्निः। अर्पदशा अरत्नप्रस्तादिना वयन [illegible] तेनउ[illegible] स्थातापि
सर्पः। निःस्तावाग्निर्द्वितीयस्थेनेपेधि[illegible] तत्र सर्व [illegible] विरोधात्। अन्यन [illegible] त्रिस्ताववि[illegible]
प्रादेशा[illegible]सः नपुरुषमान[illegible] अविरोधे [illegible] त्रैगुण्यविधानाद्वि[illegible]
तुरत्नाणां समासेनपक्षपु[illegible] उक्तः। दीर्घचतुरश्राणां समासः [illegible]। पर्वदेशदीर्घचतुरश्र[illegible] र
स्यते। तेनानामतो निर्हृत्य [illegible] तिर्यावादीर्घचतुरश्राणां समस्या [illegible] त्रिस्तावेन्तो प्रथमवि
हरणेसमासउक्तः। एकविंशोग्निर्द्वितीयस्थेने चेविसापतेतनपुरु[illegible] सोनारत्नप्रादेशानां सस्यासं

७७ योगात्संख्यासंयोगात्। अश्वमेधेऽप्येकविंशोऽग्निः कृतोपुरुषाणामेवाभ्यासः।
नारत्निप्रादेशानां प्रकृतौ सप्तविधो वा वेतिसेत्तसंख्यापथ्यकत्वनिवेशानीसमा
नज्ञानीयेपुरुषेस्वसंयुक्तः। नारत्न्या। द्विपुअरत्निप्रादेशास्त्वरत्निना दक्षिणइसा
दिवाक्येन स्वरूपमात्रेण विदितार्थसंख्यया अतः प्रकृतापुरुषाणामेव संख्यासं
योगादश्वमेधेऽपि एकविंशाग्नेः पुरुषाणामेव संख्यासंयोगायुक्त इति। अरत्निप्रा
देशास्त्वनभ्यस्ताः भवेयुः। पुरुषाभ्यासादनंतरं अरत्निनादक्षिणतरतिकुर्यादि
त्यर्थः। एतदुक्तं भवति। त्रिस्तावेकविंशःप्रकारद्वयविधेः त्रिस्तावएकविंशोवा
ग्निः। ब्राह्मणदर्शनाद्वादश — दशवास्यादित्युक्तिः प्रश्नपरिसमाप्तिद्योतनार्था।
X ॥ ॥इतिश्रीकरविंदस्वामिकृतौ शुल्बटीकायां षष्ठः पटलः॥ ॥आपस्तंबसू
त्रे त्रिंशत्प्रश्नः शुल्बसंज्ञः समाप्तः॥ ॥अर्जितं भूरिकष्टेन पुस्तकं लिखितं मया॥ हर्तु
मिच्छति यः पापी तस्य वंशक्षयः भवेत्॥ ॥तोरोउपनाम्नः गोविंददीक्षितस्य पुस्तकं॥ ७७
शाके १६ वर्षयुवासंवत्सरे श्रावण शुद्ध चतुर्दश्यां पुण्यनगरे समाप्तिमगमत्॥ ॥

मंशेमधान्यमोद्रान्यध्रोरविस्योध्रना। आक्रमण्यायमध्यास्यादष्टम्यायानुमंडला। पंचमीतु द्वितीयास्या
त्तृतीयस्याश्चतुर्थिका। अन्यारोहतु पूर्वादिहिरण्यायारिव॰ नत्व॰ नवम्यास्तदादध्या। पूर्वेरे
स्य तः स्थितोतथा। विष्णुजरस्मांशेन दशमेकादशांतिगे द्विसंयान्यो त्रयोदश्याम ध्यमेद्वे कृतव्य
के। आषाढानुनवम्याः तासन्त्यपक्षाग्रगस्थिते पश्चादवस्थितेद्वेतस्या तांधर्मकुलायिनो।
उत्तराख्यानंतु पंचम्यांत तीयस्यामतोभवेत्। अथसर्पशिरोतंतु कृत्वा पुरुषाकृतिं ततः।
त्र्यत्रयोदश्यामधार्गेद्वे द्वे पश्चिमे तथा। पूर्ववेदी घोश्चतस्त्रश्च षोडश्यो दक्षिणी तिगा। त
तः पश्चिमपादार्धद्वयं पादावपश्चिमे। प्रथमो गण एवस्या द्वितीयोगण उच्यते द्वादश्या
तुचतुष्पादि स्वतस्त्रः पादसंतकाः पूर्ववेदी घोश्चतस्त्रश्च षोडशो मध्यंतिगाः। पादाः प
श्चिमतस्तिस्त्रः पश्चादेकाच षोडशी। द्वितीयोगण एवं स्यात्तृतीयोगण उच्यते। त्रयोदश्यां
तिगेद्वेचद्वे पादे पश्चिमे तथा। पूर्ववेदी घोश्चतस्त्रश्च षोडश्यांस त्र्यंतिगाः। ततः पश्चिम

पादे द्वे षोडश्यकपादिका॥ तृतीयो गणः एवं स्यात्पुरुषं रूपं दिशं प्रति। अपरस्याः पंचम
७८ भ्रिस्क पादे द्वे षोडशी द्वयं। चतुर्दश्यात्तृतीया चदक्षपक्षे तथोच्यते। चतुर्थ्यामादितः
पंचपुच्छे वापि तथोच्यते सप्तमी प्रथमा पोतु पुरुषः षोडशी तथा। अर्धपुच्छस्ता सादा
पंचपक्षे तथोत्तरे। आद्यायामयतः पचत तावस्य ऋषीष्टका॥ आद्यायामादितः पर
पादास्त्वेके नवोत्तरा। तस्यां नवनवम्यादिसप्त पादास्त्वनंतरा॥ द्वितीयोत्तरगास्तिस्रो
द्वैतत्तीयस्य जेष्वपि। चतुर्थ्यां तु गता पादाः षट् संख्या परिकीर्तिताः। दक्षपक्षाव्यय
स्थातु चतस्रः पक्षसंज्ञकाः॥ द्वे चैव पउ। मेहोपास्तत्र पादिगणास्ततः। दक्षिणाद
क्षपक्षास्या निम्नपुच्छादिको गणः॥ अष्टोपसंष्टकाः तिस्रः पञ्चमध्ये च दक्षिणा।
एकादशेष्टकास्तद्वदुत्तरे पक्ष उच्यते द्विपञ्चाशयो पंचपक्षसंज्ञा॥ सपलहा॥ तत्रैवे ७८
कादशाद्विषु। सद्रुदाद्यास्त्वनंतरा॥ एवं दक्षिणपक्षाग्रवस्याद्विपसीदद्वैसैवतु॥ ना

स्विकापक्षमध्यारभ्या पक्षसंज्ञास्तथानव। तत्रैव पक्षसंज्ञाः स्युः संवत्सरगणस्ततः॥ स
पक्षेपि मध्याच्चतस्रस्तत उत्तरा॥ पक्षारभ्या दशाचैकस्यामिसाद्यास्त चतुर्दशात
त्रेवतिस्रः पक्षारभ्यास्तिस्रः पक्षाग्रसंज्ञकाः॥ पञ्चमानादि षट्चोक्ता होतास्तु ऋ
ऋषीष्टकाः॥ पंचम्यां तु ततीयस्याः दशमात्ततोधिकाः॥ लोकंपृणा चषट्त्रिंशादि
रण्यादि यथाविधि। मंत्रोपधानं प्रस्तारे द्वितीयेपि तथोच्यते। नवम्यां तु ततीयादिप
चाश्विन्यः प्रकीर्तिताः॥ अष्टम्यां तु द्वितीयादि पंचर्तव्याः क्रमेण तु। सप्तम्यां तु द्विती
यादि पंच प्राणभृतः क्रमात्। मूर्धिपक्षाप्यपो पुच्छमध्ये पंचमपंचमी। पंचानुप
रिहाराः स्युरपास्याः पस्य संज्ञकाः॥ आद्ये द्वे पंचमी षष्ठो संज्ञौ नी संज्ञिके तथा। या
तसूदी के तु षोडश्यो द्वे तु स्यानामतत्यके। आदिर्दशादि मंत्रे स्तु दक्षश्रोण्यं तु पंचमिः॥
षष्ठपादादिभिर्मंत्रैः सव्यश्रोण्यं तु पंचच। बस्तो वयो दक्षिणें से वृष्णिः स्यादुत्तरें स
के। व्याघ्रो दक्षिणपक्षे स्यात् सिंहः स्यात् सव्यपक्षके। षष्ठ्यां ततीयका मध्ये पुरुषो
वयउच्यते। सव्यपार्श्वे शिरोस्यादि प्रतीचेस्युर्दपस्यकाः॥ चतस्त्र ऋषभात्तत्र च तु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७० ष्ठ्यांतु चितत्तृतीयका। लोकंपृणाश्चतुश्चत्वारिंशदप्यधिकं शतं। तृतीयप्रस्तरे चापि स्यादष्टम्यां धा
तुमंडला। रेतःसिचस्ततः सूर्या। स्तस्तो विषयसोत्रतु। विश्वज्योतिः सप्तमांसास्या नवमीदशमा
सगे। संयान्योऽहतु षोडशेमीषष्ठ्यांमध्यगते तथा। सव्यपक्षाप्यपरस्के द्व्येकाग्रीये चमध्यमे। ता
श्चतस्रस्तु चतस्रस्तु पंचदिश्यास्तनंतराः। राज्ञसीमादिषिमं ते पादेकामूर्धिपक्षयोः अ
श्वतस्रस्तु... नवम्यांतु ततीमस्या मध्येताः पंचपद्यहे। आरभ्य
स्किनाग्रसंदृष्टे पुच्छे पारचमध्यमा। नवम्यांतु ततीयस्या मध्येताः पंचपद्यहे। आरभ्य
द्वादशांशतिंदक्षिणेंसदेशेव हि। यथायकाव्रोविक्षेपाः प्राणभृत्संज्ञिकास्ततः। माछंद आ
दिभिः पक्षेदक्षिणेद्वादशास्मृताः। पृथिवी मादिभिः पुच्छे द्वादशास्यपार्श्वगाः। द्वादशोत्त
रपक्षेऽग्निर्देवते मादिभिस्ततः। मूर्धो धोसीमादिभिर्मत्रैर्बालखिल्यास्तसप्त हि। चतुर्द
श्यां तिमारभ्य प्रतीचीस्तपथाक्रमं। पंचम्यादिनभारभ्य प्राचीः सप्तपुनस्तथा त्र्यं
त्रीशदादिभिर्मंत्रैर्विज्ञेयास्तक्रमेण तु। पुच्छस्योत्तरपार्श्वेतु स्तास्याद्द्वादशास्मृताः।
यथावकाशं पंचम्यां मध्यमाल्लषष्ठास्मृता। एकोनविंशसंयुक्तं शतं लोकंपृणा इह॥ चतुर्थे ७०
क

प्रस्तरे चाप्युब्रह्दग्निर्मोगाद्स्यपि। अनुवाकोतु यो नाम्नायथा ब्रह्मगर्भिष्टकाः। उपदध्याच्चतुर्द
श क्रमेणेयाश्वयेशातः। संयान्योसमीषष्ठ्यांत्तीये द्वे इतिस्मृते। तयोरग्रे देतुषोडशेमोपाव्रतके।
आत्मनो सव्यपार्श्वेतु स्पष्टीस्त पदशक्रमात्। तथैवोत्तरपार्श्वेतु षोडशाप्युरसंज्ञिका। ऋषभा
तुचतुर्थ्यांतु ततीमातु चतधि—का। द्वात्रिंशदुत्तरशतं। ज्ञेयालोकंपृणा इह। मंत्रोपधानं पंचम्या
श्चितेर्वक्ष्येपुरात्यगाः। अग्नेआतास्तपुच्छाध्याम ध्यमासहसास्मृताः। दक्षपक्षेततीयाग्रा चतुश्च
त्वारिंशामंत्रका। सव्यपक्षेततीयाग्राषोडशास्तोमउच्यते। नवम्यांतु ततीयस्तु पुरीषिण्यापिधी
यते। नवम्यंतागतापूर्वा दक्षिणा च पुरा तथा। दक्षिणा च पुरा चैव दक्षिणा च पुरा तथा। दक्षिणेदश
चैचैतावि राजःपुरतः स्मृताः। तथा दक्षिण पक्षेतु स्याधाग्न्याचोत्त[illegible]रापुरा। उत्तरे पुरतस्त्वेकाचो
त्तरा च पुरा तथा। उत्तरे च दशप्रोक्ताः पुच्छे चापि तथोच्यते। आधायामंस गेपादेपूर्वादक्षिणगे
पुरा। दक्षिणा च पुरा चैव दक्षिणे च दशैव ताः। दक्षपक्षेपि चाध्याया मग्रगादक्षिणा पुरा। दक्षिणे
च पुरा चैव दक्षिणा च पुरा तथा। दक्षिणे च पुरेतास्तु विराजः स्तोमगास्तथा। द्वादश्यामादितः सप्तपा

घाश्चपुरतस्मृताः। तस्यादक्षिणपक्षाद्यातृतीयादि चतुष्टयं। द्वितीयस्यां तु षष्ठं च मध्यस्थेम
८० ध्यसंज्ञिके। आद्यायामग्रपादे द्वे द्वितीयस्यां तु पंच च। पुच्छे तासां तु विज्ञेया श्चोत्तरपक्षगुच्छ
ते। तिस्रः पाश्चात्यमध्याख्याः प्रथमायां तु उत्तराः। चतस्रः पक्षसंज्ञाश्च मध्यतस्तु तथोच्यते।
अष्टम्यामादितस्तिस्रः शिरस्येकां तु नाकसत्। दक्षपक्षे द्वितीयाग्रा पुच्छाद्यानवमीन था।
ती सव्यपक्षे द्विपाग्राम ध्ये सप्तम पंचमी। तास्तु चूडा यथास्तत्रं स्वयंतृण्णा विधिस्ततः। कु
लायनत्यां तिकरणीश्चतुर्दश्यं सगास्मृताः। अष्टम्यां तु चतुर्थीं तु मंडलास्यास्तदुत्तरा।
ति रेतः २ सिकृस्या नवम्याद्या विश्वज्योतिरिसंस्मृताः। तत्सर्वके ऋतव्ये द्वे सपान्यावुत्तरतयोः।
द्वादश्यां सगेतेपादत्रयोदश्यंतिगात था। गायत्रः पुरतोस्तिस्रो दक्षपक्षे तथोच्यते। चतुर्थ्या
मादितस्तिस्रः पश्चात्याम्बिष्टुभस्मृताः। पुच्छे जगत्यास्त्वाद्यायां चतुर्थ्यादिपत्रयं। सव्यप
क्षेपि चाद्यायामग्रतः पक्षसंज्ञकाः। तिस्रः स्तनुष्टुभः प्रोक्ता विषुरूपास्त्वनंतराः। स ८०
सम्यामादितस्तिस्रः पादास्त्वबृहतीरथ। षष्ठ्यांति स्त्रो धेसंज्ञास्युरुष्णिहस्तत्यतराः।
सप्तम्यामिनवषष्ठ्यादितिस्रः पङ्क्तिस्तु उत्तराः। तिस्रो नरास्त्वतिछंदाः स्वेकादश्यां तृतीयका। पुच्छे

श्लो २

त्याद्यादशम्यादि त्रिपादाद्विपदाः स्मृताः। सव्यापयगताश्चापि चतस्रः पक्षसंज्ञकाः। अष्टौ समुज्ज्वल
तास्युर्दक्षिणे चाप्ययस्थिताः। चतस्रः पक्षसंज्ञैकाजीमृताः पंचसास्मृताः। तत्रैव पक्षसंज्ञास्त
स्वेताकृतिकामताः। मूर्ध्नि दक्षिणपार्श्वस्थाः पादा चोक्तयपक्षयोः। तृतीयायामुपांसे द्वे पक्षा
स्व्यपुच्छके पुनः। आद्यायां सप्तमापादा सप्तम्यां तु चतुर्थिका। प्रोक्ता दृष्टिसनीरिताः सपुज्ञामु
त्तरास्ततः। आदिसास्त्वष्टपश्चात्यादेशांमतिघृतेष्टकाः। आदिसोत्तरतः पंच यन्नोदाः पक्ष
संज्ञिकाः। पंचम्यां मध्यमा पादा ऋषभास्तु तदुत्तरा। प्राजापत्या त्रयोदश्यामाद्यास्तु सपप
क्षपा। अंसयोरग्रसंज्ञे द्वे पुच्छे चाद्यत्रयादशीः। सप्तम्यां तु तृतीया चमाः पंचाज्यानि संज्ञि
काः। ततश्च यजित्रणीर्दिक्षु ततश्चोत्तरपक्षके। मध्यानामुत्तरास्तिस्रः पश्चात्या लोकसंज्ञ
काः। मध्यानां दक्षिणे तिस्रः पावमान्यस्तु नत्रवे। अथ दक्षिणपक्षेपि मध्यानामुत्तरा
स्तथा। पक्षसंज्ञास्तु सप्तेताः प्रोक्ताश्छंदस्यसंज्ञकाः। शिरःप्रदेशे शिष्टास्तु राष्ट्रभृत्संज्ञि
कास्मृताः। लोकंपृणास्ततः शिष्टा एकोनत्रिंशदिवहि। हिरण्मयादि यथापूर्वं समाप्तः श्येन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८१ कारिकाः॥ ॥प्रयोगे द्विषाहस्रे मंत्रास्तु विहिताः पुनः। त्रिषाहस्रेपि च ज्ञेयाः सर्व एव विचक्षणैः।
अपि यासीति ज्ञेया प्रस्तारेपि तृतीयके। वशानामुपधानं स्यात्रिवृन्नाचापि चेष्यते। पंचम्यामपि
चितायां रूपाण्यन्नामुदीरिता। लोकाख्या पाचमान्याश्च प्रस्तारे तु तृतीयके। रा द्रुक्ष संज्ञि
काए ता स्त्रिषाहस्रेति कल्पिताः। सर्वमन्यपभासूत्रं कर्तव्यं मुनिसत्तमैः। त्रिषाहस्राग्निकेप्ये
नेमं त्रोपदहितिरुच्यते। पंचमीदं च मीरीत्या मा क्रमण्मु धीयते। द्वितीयामंडलास्तस्याम
ध्यारोहे तदुत्तरे। तस्यामाद्यात पासांच द्वादश्यामपरापि च। चतुर्थी च चतुर्दश्यां सप्तम्यं
ते तथैव च। षोडश्यां मंतिमे पाद्ये विज्ञेया श्च यथाक्रमं। नामतः सिग्धयंज्योतिः संयान्यो
त द्वृद्धृत्यके। संयानीपूर्वकाषाढात सर्पाघर्मसंज्ञिका। कुलायिनी च तत्सर्पापुरुषाकृतिरु
च्यते। रेतः सिंचोनचेतव्याश्चेतात्र विवपामदि। सिगेकाचोपधातव्या उत्तरे स्थविरस्य
सिक्। अथ पुरुषाकृतिः॥ चतुर्दश्यां त्रयोदश्यां राधितिस्रस्ततोत्तराः। द्वादश्यां तु द्वितीया ८१
दितिस्रः पादास्तु संमताः। प्रागायता श्च षोडश्यः सप्तम्यां त्रिचतुर्थके। द्वितीयाष्ठ

दीतिस्त्रा द्वादश्यां पश्चमोगणः। मध्यमे तु त्रयोदश्यां तिस्रः पादाश्च पश्चिमाः। प्रागायताश्च षो
श्यः डतिस्रः पादाश्च पश्चिमाः। मध्यमोगण एवंस्यादुत्तमोगण उच्यते। चतुर्दशीत्रयोदश्यो
रं सेपाद्याश्च पश्चिमाः। प्रागायताश्च षोडश्यः पश्चिमपादसंज्ञिके। षष्ठीरीत्सा मध्यात्यातु षो
डशी चोत्तमोगणः। षोडश्यामादिमापाद्या षोडश्यो पश्चिमे ततः। मध्यमे पादसंज्ञे चैपं चा
परस्याः पुरः स्थिताः। अग्नीयाद्दक्षिणपक्षे आद्यास्तिस्रस्तदुत्तराः। तदुत्तराचपं चैताः अपस्या
दक्षिणा मताः। मध्येतिस्रस्तपुरागेपादाश्चैव हि पूर्वके। द्वितीयस्यां तृतीयादि अपस्यापंच
पश्चिमाः। अग्नीयाचोत्तरे पक्षे च तस्रो दक्षिणास्ततः। अपस्या उत्तराः पंच हिरण्यरव्येष्टकाः
पराः। अग्नसंज्ञे तथा द्वेच पक्षयोरुभयोरपि। तृतीयामग्रतो हिलासव्यपक्षे ऋषीष्टकाः। सा
ध्यायासाप्यपस्थाश्च षट्चत्वारिंशादिष्टकाः। आपवादिगणाः षट्स्युः पर्यथासंख्येन चोदि
ताः। सव्यव दक्षिणेपक्षे सप्तम्यामादिमापराः। द्वादश्यामादिमापाद्याषोडश्योदक्षिणामु
खाः। सप्तम्यां तु द्वितीया च सपत्नीसादिषड्गुणाः। शुल्वोपधानं द्वितीयं शिरस्यासनि
पक्षयोः। प्राणापानभृतां नात्रमं त्रोपहितिरुच्यते। दक्षिणाप्ययपार्श्वस्था नुरीयापक्षसंज्ञका।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८२ तत्पूर्वा चोत्तरे चाद्ये षोडश्यर्ध्या न च षोडशी। अर्ध्या न च षोडशी चार्ध्या प्राणभृत्स्वयमो गणः।
सव्येतरे तु पक्षाग्रे निर्णामो नरदक्षिणे। पश्चिमा दक्षिणा प्रत्यक् दक्षिणापरदक्षिणा।
पश्चिमा दक्षिणार्ध्या च दशैताः प्राणभृद्गणः। चतुर्थ्यां मध्यमाणकाः दक्षिणापश्चि
मोत्तरे। पंचपाद्यास्ततः पश्चात्। पुच्छे तु प्राणभृद्गणः। सव्यपक्षेपि निर्णामो दक्षिणोत्तर
पश्चिमे। उत्तरा पश्चिमा तस्या उत्तरा पश्चिमोत्तरे। पश्चिमा चार्धसंज्ञास्यादुत्तरो गण
एवतु। तृतीयरीतिगा तुर्या पश्चिमा दक्षिणापरे। दक्षिणापश्चिमास्तिस्त्रः पश्चिमा प्राण
भृद्गणः। अर्धेषकानि रस्यैका षोडश्यर्ध्या न च षोडशी। अर्ध्या न च षोडशी चार्ध्ये पक्षाग्र्या
पंचमीपरा। आद्यान्ते पूर्वतदुत्तरे च पूर्वोत्तरं पूर्वतदुत्तरे च। पूर्वोत्तरे वक्षसि दक्षिणे
तु क्रमेण चापानभृतां गणः स्यात्। पुच्छस्योत्तरकोणे तु षट्पाद्याः पूर्वदक्षिणे। पूर्वा
च दक्षिणे चैका पश्चिमापानभृद्गणः। अग्नीयाद्दक्षिणापूर्वा दक्षिणे पूर्वदक्षिणे। पूर्वाच
दक्षिणापूर्वा दक्षिणा चोत्तरो गणः। चतुर्थीरीतिगा तुर्या पश्चिमा चोत्तरापरे। उत्तरा ८२
पश्चिमास्तिस्त्रः पश्चिमापानभृद्गणः। सुत्वोपधानं तातीपंकलाचात्मप्रदेशके। रीति

त्र्यंप्रकल्प्याथ संततीर्द्वादशाक्षिवेत्। वशानामपि पंचानामुपधाने भवेत्तथा। षोडशी
चतुरी मंत्रांप स्वैनोश्रुतेन लीनके। अग्नीमे तुरीयारीतिस्थे स्यात्तामर्धेष्टकादृशः। चतस्रः
पुच्छमध्या मा अग्नीयां नवमीं तथा। उत्सेधतु कर्माणि कर्तव्यानि यथाक्रमं। अधोधः
स्थाम्भैकुंभारख्याः परस्तात्त्रिवृदादयः। प्रतिस्थानं तु षट् षट् स्युस्त्रिवृतस्त्रिंशादिष्टकाः।
ऋषभोऽप्ययं पूर्वास्याच्छिद्रालोकंपृणा इह। चित्यां हिरण्यमित्यादि चितिधर्मः प्रवर्तते।
द्वितीयामुपचिन्वीत मंत्रैः सूत्रकृतोदितैः। द्वादश्यां मध्यमाः पाद्या आश्विन्यः परिक
ल्पिताः। कर्तव्य पश्चिमास्तासां पश्चिमा प्राणभृद्गणः। त्रिरस्यापक्षयोरग्रे पुच्छाग्नीया
च मध्यमा। प्राणभृत्पश्चिमा तस्याः पंचापस्या यथाक्रमं। पक्षाग्रयादक्षिणे पक्षे संया
म्योद्दे कर्तव्यके। पंचम्यामादिमे पूर्वे तत्पूर्वा त्रापि पंचकं। पंचम्यामंतिमे पूर्वे तत्पूर्वाष
ष्ट पंचकं। चतुर्दश्यादिमांस्ते च पक्षयो रग्रसंज्ञके। अष्टम्यां मध्यमापाद्याः षोडश्यां म
ध्यमे तत। पश्चिमापादसंज्ञा च वयस्या गण एव तु। अष्टम्यां पुरुषाख्यायां दक्षिणाक्र
म तेष्टका। तृतीयामुपचिन्वीत मंत्रैः सूत्रकृतोदितैः। आतृण्णकोपधानादि हिरण्यांतं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८३ नुसूत्रवत्। तृतीयापदसंख्या तु सप्तम्यां मंडलाग्रता। त्रिंस्रोरेतः सिचो प्यत्र चितुते विषया यदि। उत्तरा मंडलाया स्य
विकल्पोतिस्वयमुत्तरा। आद्यायां मंतिमे सर्वे मध्यीये पक्ष उत्तमे। एताः पंचकमयो ज्ञेया देवसंयान्मृतव्यके। मूर्भि
बक्षसि पुच्छे च सम्यक्षयेयं पञ्चानन्ता। अन्त्रीयाम व्यमाद्यियो ऽन्त्यां मध्यमापिच। षोडशया पुत्तरे पादे षोड
शी पश्चिमा ततः। त्रिस्रः पादेष्टकाः पश्चादणूके पार्श्वने ततः। पादेष्टके च ततश्चात्र मानमत्सांत कीद
रा। अन्त्रीयादक्षिणेन सेति स्तः पादेष्टकानवम्। उष्ण्त्रीया स्त्याराख्य दक्षिणापरकोणगाः। त्रिस्रो
णूकाम्ः षोडशीभिः सपेदाक्षिणपक्षतः। षष्ठिं रादिष्टकाय त्वाश्च हस्तः परिकल्पिताः। षोडशमामादि ना
पाद्या षोडशी पश्चिमाततः। पादेष्टका च ततश्चादणूकाप श्विमापि च। पादेष्टका च षोडशयो याव
त्वन्मात्र कीर्तिताः। नवमी दशमी चैव पुच्छाग्नीया तु षोडशी। अणूकायुक्ते पायान स्युः पादसंख्यकाः।
पंत्रीरा इलतःस्त्रियाभ्रतारव्याद्यादशात्मनि। द्वितीयाभिजानी याद्यष्टमः षष्ठीलगा। नवाशीति रिहोक्ता स्त ८३
स्युः शिशा वक्रोकं षणाद्दह। चतुर्थ्यां मयान्विसंख्या तु मंत्रो पाहितिरुच्यते। आनुरित्य नान्येनान्न षोडशीष्टकारता।
अग्नेर्मानुशाकेन द्वादशैवेष्टकारतः। एताभ्या मनुदाकाभ्यां यथा ब्राह्मणम्। मिष्टकाः एकांतमा मे धात्रचतुर्भुजे
गा~

६

८४ दक्षिणं। दक्षिणाप्ययगाग्नीयाः

८४